FTAMP 16.21.61
ЭОЖ 904 (574)

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.01

Ә.Қ. Мұқтар¹ , Ж.К. Диярова^{1*} ¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: i-sunshine@bk.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕРІ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Мақалада «Сарайшық» музей-қорығының ғылыми қор коллекциясының қалыптасу тарихы қарастырылған және «Сарайшық» музей-қорығы қорында сақталған бірегей жәдігерлерге сипаттама берілген.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» - республика көлеміндегі танымал, Атырау облысындағы туристер көп келетін мәдениет ошақтарының бірі.

«Сарайшық» музей-қорығының жәдігерлер топтамасы Қазақстанның материалдық, рухани мұраларын қамтыған.

Қазіргі таңда музей-қорық қорында 4000-нан астам жәдігерлер бар. Олардың көпшілігі Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің баға жетпес құндылықтары болып табылады.

Авторлар коллекцияға жіктеуді ұйымдастырудың негізгі кезеңдерін талдай келе, оны қалыптастырудың екі негізгі жолын көрсетті. Бірінші және негізгі жолы – археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған артефактілер есебінен коллекцияны толықтыру. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы археологиялық қазба жұмыстары және облыс көлеміндегі басқа да қазба-барлау экспедициялары арқылы. Екінші жолы - экспонаттар санын қарапайым азаматтардан қабылдай отырып «Музейге сый» акциясы есебінен және шет мемлекеттердегі жәдігерлер көшірмелерін алу арқылы. Мақаланың ерекшелігі де республикадағы басқа музейлердегі және шет ел көлемінде әкетілген жәдігерлер туралы жазылуында, олар туралы ақпараттардың берілуі.

Бұл мақала Сарайшықты зерттеуші үшін де, қала тарихына қызығушылық танытушылар үшін де пайдалы ақпарат болып табылады.

Негізгі сөздер: Сарайшық, жәдігерлер, музей-қорық, тарих, археология, қор, коллекция.

Кіріспе

Сарайшық – Алтын Орданың Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда қаласы ретінде ғана танымал емес, ол бай тарихи мұраларды сақтап отырған киелі орын.

Тарихшы ғалымдар Сарайшықтың пайда болуын XIII ғасырда, яғни Шыңғыс ханның немересі Бату ханмен байланыстырады. Әзірге белгілі болған деректерге сүйенсек, бұл орын туралы жазба мәліметтер XIV ғасырдың алғашқы жартысынан басталады да, оларда Сарайшық гүлденген қолөнері мен сауда қаласы болғандығы айтылады.

Сарайшық туралы алғашқы жазба дерек қалдырған арабтың белгілі географ – ғалымы, саяхатшысы Ибн-Батута. Ол өзінің саяхаттарының бірінде, 1334 жылы «Үлкен Сарай» қаласынан шығып (Сарай-Берке-Алтын Орданың астанасы), Азияға жасаған сапарында Сарайшық қаласында болған. Бұл жөнінде ол: «Біз Сарайшық қаласынан ат жеккен арбамен он күн жол жүріп, Сарайжүк қаласына жеттік. Бұл «Ұлысу деп аталатын» үлкен, терең, ағысы қатты өзеннің жағасындағы гүлденген әсем қала екен және дүние жүзіндегі Бағдаттан кейінгі екінші жүзбелі көпір осында екен» - деп жазған [1, 16 бет]. Сарай-жүк кіші Сарай деген мағынаны білдіреді. Ол кезде Сарай Бату, Сарай Берке қалаларын үлкен Сарай, Сарайшықты кіші Сарай деп атаған. Бұдан кейін Сарайшық жөнінде жазба дерек қалдырған ағылшын көпесі Антоний Дженкинсон. Ол 1558-1559 жылдары Каспий теңізінің солтүстік және шығыс жағалауына саяхат жасауы кезінде Сарайшық қаласына соғады. «Теңізден бір күндік сапарда

үлкен өзен жағасындағы гүлденген Сарайшық деген қалаға келдік. Бұл қала орыс патшасымен көңілдес Измаил деген татар князінің қол астында екен. Шығыс пен Батысты байланыстыратын керуен жолының үстінде болғандықтан қолөнері мен саудасы дамыған қала екен» деп сипаттайды.

Сарайшықтың гүлденуіне XIII-XIV ғасырларда керуен жолының Солтүстік Каспий тармағының жандануын тікелей әсер етті. Аталған кезеңде Сарайшықта Жібек Жолының бірнеше тармақтары тоғысты:

- Қытайдан жібек артқан керуен жолдың тіке батысқа шығар тармағымен Алакөл, Дүнгенге, Тараз, Отырар арқылы Сыр бойын жағалап Сарайшыққа келсе,
- Жолдың Қытайдан шығатын келесі бір тармағы Пәкістан, Үнді елдерін аралап, Үргеніш арқылы Сарайшыққа,
- Үшінші тармақ сонау Араб елінен, одан бергі түстік елдерін жуық аралап Сарайшыққа,
- Келесі Түркия жақтан шығатын жол тармағы, барлығы Сарайшықта тоғысып, сол кезгі астана қалалар – Еділ бойындағы Бату мен Берке атындағы Сарайлардың бірі арқылы одан әрі Еуропаға асатын [2, 81 бет].

Сарайшық қаласы XIII-XVI ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстыратын Ұлы Жібек Жолының бойындағы маңызды бекеттердің бірі болғандығын көруге болады.

Сарайшық қаласының орны зерттеушілердің назарын аударып бастайды. 1937 жылы Сарайшықты Н.Арзютов зерттесе, ал 1950 жылы жазда Қазақ КСР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институты тапсырмасымен Сарайшыққа Ә.Марғұлан бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы келеді. Экспедиция құрамында институт ғылыми қызметкері Г.И.Пацевич, аға лаборант П.В.Агапов, фотограф А.А.Попов болады. Нәтижесінде белгілі археолог Ә.Марғұлан «... қала XIII ғасырда салынған» деп еш бұлтаңсыз дәл айтады.

Бұл ғалымдардың пікірлері атыраулық зерттеушілер Ж.Жұмабаева, М. Кипиевтің «Сарайшық – бабалар мұрасы» еңбегінде келтіріліп, Сарайшық туралы мәліметтердің ғылыми айналымға енуіне жол ашты [3]. Еңбекте Сарайшық қалашығына қатысты XIV ғасыр мен XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін жазылған деректер жинақталған, оның ішінде ғалымдардың, саяхатшылардың, өлкентанушылардың және басқа да зерттеушілердің бұрыннан белгілі және белгісіз болған барлығы 26 дерегі, сонымен қатар, ішінде фотосуреттер мен сызбалар, зерттеушілер қолданған ортағасырлық карталары енгізілген.

Жасалынған жұмыстар, қазба қорытындыларына сүйене отырып, 1999 жылы 2 мамырда «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығының іргетасы қаланып, 3 қыркүйекте ашылу салтанаты өтеді.

Музей қорықтың 1999 жылдан бастап арнайы мемлекеттік мекемеге айналған кезеңіне дейінгі қалыптасу, даму тарихы 2019 жылы музей-қорықтың 20 жылдығы аясында «Сарайшық» музей-қорығы тарихы кітабында толық жазылды [4]. Сондай-ақ, музей-қорықтың қорында сақталған жәдігерлер туралы ақпараттар еңбектің бір тарауында қамтылды.

1999 жылы музей-қорық ашылып халыққа қызмет көрсете бастаған кезде музей қорында 200-ден аса жәдігер болған (сурет 1).

Сурет 1. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

Музей қорына Сарайшықтың қазба орнынан табылған XIV ғасырға жататын қыштан жасалған су құбыры мен шығыр құмырасының фрагменті [5], сонымен қатар, қыштан жасалған әр түрлі көлемдегі құмыралармен олардың фрагменттері алғашқы жәдігерлер болып қабылданған.

Қазіргі күні «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы қорында 4568 заттай жәдігерлер болса, оның 23 данасы этнографиялық, 3755 данасы археологиялық, 10 данасы фото-архивтік құжаттар, 765 данасы нумизматикалық 15 көркем сурет жәдігерлері болып бес ғылыми классификациялық топқа жіктелген [6, 60 бет]. Олардың көпшілігі түпнұсқа, өте құнды, қайталанбайтын туындылар.

Негізгі бөлім

Музей қорындағы археологиялық жәдігерлер тобы Сарайшықта жүргізілген қазбалар кезінде табылған жәдігерлерден тұрады. Ең ежелгі археологиялық жәдігерге VII ғасырға жататын тастан жасалған келсап, VIII-IX ғасырға жататын темірден жасалған еңбек құралдарын айта аламыз [7].

Археологиялық жәдігерлер тобының 80-90 %-ы қыш бұйымдардан тұрады.

Қыш бұйымдардан шеберлердің ыдыс формаларының бірнеше түрін жасау технологиясын жете меңгергенін байқаймыз. Олар Сарайшық өңірінде қыштан ыдыс жасау өнерінің ерекше дамығанын және ыдыстардың нақышталу сипаты мен өрнектердің мән-мағынасына назар аударғанын көрсетеді.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған қыш ыдыстарға толықтай сипаттама жасалған ғылыми еңбек ретінде авторлары З.Самашев, В.Плахов, О.Кузнецова болып табылатын «Сарайшық керамикасы» кітабын айтуға болады [8].

Қыш бұйымдарын сырланбаған және сырланған деп екі коллекцияға жіктеуге болады.

Қор бөлімінің коллекцияларының біразы сырланбаған қыш бұйымдардан тұрады. Олар: азық-түлікті сақтауға және оларды тасымалдауға арналған ас үй ыдыстары (қазан, құмыра, қақпақ, амфора тәріздес ыдыстар және хұмдар) және асхана ыдыстары (тостаған, кесе, тәрелке, тағара) (сурет 2) болып бөлінеді.

Сурет 2. Сырланбаған қыш бұйымдары

Ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған көлемі үлкен және пішіндері әртүрлі хұмдар астық және тағы басқа азық-түліктер сақтауға пайдаланылған. Олардың бүйірлерінің сыртына, иініне, төменгі жағына күйдірілгенге дейін кертіп салынған өрнектерді кездестіруге болады. Бұларға қарап шеберлердің өзіндік қолтаңбасы немесе айрықша белгілері болған болуы мүмкін деп жорамалдауға болады.

Сондай-ақ, коллекция ішінде әр түрлі пішіндегі шырағдандарды да атауға болады. Ал, сфероконустар өзінің жасалу технологиясымен, отқа төзімділігімен ерекшеленеді.

Сарайшықта сақталған бұл ерекше жәдігерді 1950 жылдың 12 тамызындағы Гурьев облысының (бүгінгі Атырау облысы) «Социалистік құрылыс» газеті Ә.Марғұланның Жайық жағалауында қолына сфероконус (сурет 3) ұстап терең толғанып тұрған суретін жариялады. Сурет астына: «Қазақ ССР Ғылым Академиясының археологиялық экспедициясы Бақсай ауданындағы (бүгінгі Махамбет ауданы) ескі Сарайшық қаласын қазып зерттеп жатыр. Экспедицияны Қазақ ССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор А.Марғұлан басқарады» деп жазады.

Сурет 3. Ә. Марғұланның Жайық жағалауында қолына сфероконус ұстап тұрған суреті

Археолог Е.Ш.Ақымбек сфероконус жөнінде жазған «Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер» мақаласында бұл конус тәріздес ыдыстың шығыс жазбалары бойынша «симаб-кузаче» (симаб-сынап, кузача-тар мойынды ыдыс) деп аталғанын, яғни қазақша сынапкөзе болатынын дәйектейді. Сынап көзенің аузы тар, бүйірі жарты шар тәрізді, түбі сүйір болып жасалынуы сұйықтық сақтауға, төгілмеуіне, аузын тығындауға ыңғайластырып жасалғанына дәлел. Табылған сынапкөзелердің ешқайсысының тығыны болмауы, тығынның ағаштан жасалғандығын дәлелдейді [9].

Қазба барысында қала дамуының жоғары деңгейде болғандығына тағы бір дәлел – қыштан жасалған, су ағуға арналған құбырлар және жылу жүйесіне арнап жасалған пештің құбырлары табылуы (сурет 4). XIII-XIV ғасырларда бір үлкен тұрғын бөлменің көлемі 5х6 м немесе 6,2х6,8 м шамасында болған. Бөлме қабырғаларын бойлай шикі кірпіштен жалпақ суфалар (сәкілер) салынып, олардың үстіне киіз-кілемдер төселген. Суфа ішімен жылу жүретін кан арналары жасалған. Суфалар қабырға бойымен Г-пішіндес, П-пішіндес болып орналасқан. Тандыр пешке жағылған от қызуы кандар арқылы өтіп бөлмелерді жылытатын болған [1, 19-20 бет]. Мұның қазіргі күні пайдаланылып жүрген «жылы еден» жылу жүйесінен еш айырмашылығы жоқ.

Сурет 4. Қыш құбырлары

Ал су құбырлары үйлерден шыққан ағынды суды сыртқа жіберуде қолданылған. Сонымен қатар, өзеннен егін шаруашылығына, басқа да қажеттілік үшін биікке су шығару мақсатында түрлі қондырғылар, жабдықтар қолданылды. Ғасырлар бойы бұл жабдықтар ең қарапайым түрден күрделі жүйеге дейін даму үстінде болды. Оған қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгеруі әсер етті. Адам күші жұмсалып келген су тасу біртіндеп жылқы, түйе, есек, өгіз сияқты жануарлардың күшін пайдалану арқылы жүзеге асырылса, өзен жағасына орнатылған шығырмен су шығарудың «конвейерлік» тәсілі бұл жүйенің де дамығанын көрсетеді. Шығыр немесе «парсы доңғалағы» суармалы егін үшін таптырмас тәсіл болды. Шығыр доңғалағы ені 5-7 см, қалыңдығы 2 см ағаштан жасалған, оның ұзына бойына шығыр ыдыстары байланады. Қазба жұмыстары барысында табылған шығыр ыдыстары - сопақша келген, бүйірі кең, түбі үшкір болып біткен қыш ыдыстар. Шығыр доңғалағының диаметріне қарай ұлы (үлкен) шығыр, кіші шығыр аталған. Үлкен шығырларға 28-30 құмыра, кіші шығырларға 12-16 құмыра байланатын болған. Ұлы шығырды атан түйелер, аттардың күшімен айналдырса, кіші шығырды айналдыруға өгіз, есектерді пайдаланған. Шығырмен

жоғарыға шығарылған су әрі қарай арықтар бойымен, құбырлармен керекті жеріне жететін болған [10, 353 бет].

Қазба жұмыстары кезінде әр түрлі мөлшердегі қақпақтар табылды: кішкентай қақпақтар диаметрі 10-12 сантиметрден, үлкен қақпақтар диаметрі 25-30 сантиметрге дейін, ортасында немесе жанында ілмек тәрізді тұтқасы бар қақпақтар және сопақша тесігі бар қақпақтар. Олар өсімдік, геометриялық және сирек зооморфтық сипаттағы ою-өрнектермен, мүсіндермен және штампталған әшекейлермен әдемі безендіріліп отырған.

Коллекциялардың келесі топтамасы сырланған қыш бұйымдар. XIII-XIV ғасырларда қала мәдениеті өзінің ең биік шыңына жетеді. Бұл уақытта кең таралған глазурьмен қапталған қыш пайда болады. Қыш бұйымдарды жасау үшін темірлеген, пластикалық қасиетті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әктас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Қамыры, ыдыстардың сынықтары арқылы көз жүгіртсек, өте тығыз да тегіс немесе ұсақ қиыршықты. Жасанды қоспалар ретінде тозаң түрлі, негізгіге ұқсас шамот пен ргоза жиірек, ал граниттік ірі құмдар сирек пайдаланылған. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Бұйымдардың сырлануы әртекті болып келеді: мөлдір қорғасандық және күңгірт; қорғасынды - сілтілі және сілтілі. Жасыл мөлдір сырлы, мөлдір сары сырлы, қоңыр сырлы, мөлдір, түссіз сырлы қыш бұйымдар [8, 56 бет].

Музей қорындағы орташа кеселер мен табақтардың өрнектерінде ақ фонға қарамен және көкпен немесе ақ фонға сия көк түспен салған безендірулер көп кездеседі. Қиғаш тор көздер мен өсімдік жапырақтары, сабақтары түріндегі оюлар да кездеседі. Оны «темуридтік стил» деп атайтын керамиканың өндірістік тәсілі деуге болады [8, 63 бет]. XV-XVI ғасырларда ең көп тараған осы тәсіл Сарайшықта да ыдыс сәндеудің жоғары дәрежеде дамығанын білдіреді.

Сондай-ақ, табылған басқа да ыдыс-аяқтар араб жазуларымен, үш, төртбұрышты композициялармен, гүл бейнелерімен безендерілген.

Соның бірі 1950 жылы Ә.Марғұлан Сарайшықтан тапқан қыш ыдыс түбіндегі самұрық құс бейнесі ғалымның Сарайшықтың болашағынан күткен мол үмітінің орындалуы, арманының ақиқатқа айналуындай.

Сарайшық археологиялық қазба жұмыстары кезінде жиналған шыны заттардың коллекциясы жергілікті шыны шеберханалардың болуын болжауға мүмкіндік береді. Сарайшықта табылған шыны ыдыстар қатарында: шырағандар және бесіктің шүмектері бар. Оларды жасау үшін сәл көпіршікті жасыл әйнек қолданылған.

Сондай-ақ, өңделмеген борпылдақ темір бұйымдары өндіріс қоқыстарынан табылды. Әдетте, темірден пышақтар, құлыптар, қапсырмалар жасалған.

Музей қорының этнография тобында XIX ғасыр жәдігерлерінен бастап XX ғасырға дейінгі кезеңді қамтитын қазақтың қолөнер қазыналарының небір тамаша үлгілері сақталуда. Этнография бөліміндегі күнделікті өмірде қолданылатын дәстүрлі заттардан көлемді үй жиһаздары: үлдірік (ыдыс қойылатын сөре), кебеже, жастағаш, бесік, сандық болса, темір және жез бұйымдарынан жез құмандар, қазан, XX ғасырдың басындағы Германияда жасалынған сүт тартатын құрылғысы, теріден жасалған бұйымдар: қасқыр және түлкі терілері, дойыр қамшыларды, ал қолөнер туындыларынан кестелі-тоқымалы бұйымдар: терме және қақпа алашалар, кестелі орамал, көрпе жастық, шапан және т.б. бірін-бірі қайталамайтын жәдігерлерді айтуға болады. Ұлттық мұраларды жинақтауда «Музейге сый» акциясы негізінде халықтың қолында сақталған көне мұраларды қабылдау жақсы нәтиже берді.

Музей қорындағы фото-архивтік құжаттар жеке тұлғалардың өздерінің жеке қорындағы деректерді тапсыру арқылы жиналды. Олар араб графикасымен, қазақ және орыс тілдеріндегі құжаттар. Біразы архивтерден алынған материалдар. Бұл деректердің тақырыптары да әртүрлі.

Қордағы осы дүниелердің қай-қайсы да сұрақтарға жауап, ізденіске жаңалық, пікірге дәлел болады деп ойлаймыз. Архивтік деректерден профессор Ә.Мұқтар тапсырған Башқұртстанның Ұлттық архивінен алынған Кәкімбек Байғазиевтің имам болып тағайындалғаны жөніндегі құжаты (1892 ж.), профессор Ж.Мұстафиннің «Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры» диссертациясы, профессор А.Ахметтің жеке қорынан қажы Алдоңғар Қарағұловтың Меккеге барған құжаттары (1863 ж.), Г.Ф.Генстің жазбасындағы «Қазақ хандары туралы, соның ішінде Арынғазы Әбілғазыұлы жөніндегі» архивтік деректер, араб тілінде қажы Ғұбайдолла Араловтың Меккеге барғанда жазған күнделігі, Санкт-Петербург архивінен алынған Атыраудың (Гурьев) тарихи-мәдени ескерткіштерінің фото суреттері, ноғайтанушы А.Исиннің Еділ-Жайықтағы Ноғай Ордасы мен Қазақ Хандығының тарихын зерттеуге жаратқан кейбір архивтік құжаттарының көшірмелері, Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының басшысы М.Кипиевтің жеке қорынан 1950 жылы Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарына қатысты құжаттар мен фотосуреттер, «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығының ашылуына үлес қосқан өнертанушы Қ.Жұмалиевтің жеке қорынан бірқатар құжаттардың көшірмелері жинақталған.

Музей қорында сақтаулы жәдігерлердің бір бөлігі - нумизматикалық материалдар. Нумизматикалық материалдар негізінен қазба барысында табылған ортағасырлық тиындардан тұрады. Бұл тиындардың зерттеу нәтижелері, авторлары З.Самашев, Р.Бурнашева, Н.Базылхан және В.Плахов боп табылатын, «Сарайшық тиындары» ғылыми монографиясында жарияланған [11].

Музей қорында 500-ге жуық нумизматикалық жәдігерлер сақтауға алынған. Қордағы тиындардың көбі мыстан соғылған пұлдар, бірнеше күмістен соғылған дирхемдер де бар (сурет 5). Тиындардың әдетте сақталуы нашар боп келеді, сондықтан олардың көбіне толық атрибуция жасалмаған. Нумизмат маманның тапшылығы да жұмыстың аяқталмауына себеп болып отыр.

Сурет 5. Тиын сауыт пен мыс тиындар

Сарайшықтың нумизматикалық материалдары XIII-XV ғғ. аралығын қамтиды. Тиын соққан қалалардың географиясы кең, ауқымды келген. Олар - Қырым, Солтүстік Иран, Еділ бойы, Хорезм қалалары мен Сарайшықтың өзінде соғылған. Сарайшықта табылған ең көп тиындар – Өзбек және Жәнібек хандардың тұсындағы ақшалар [1, 27 бет]. Бұл тиындарда араб тілінде жазулар болды, бір жағынан – Құран сүресі, ал екінші жағынан - билеушінің аты жазылған. Ислам дінінің енуі мен орнығуы тиындардағы сунниттік сенім белгілері мен Құран

жолдарынан жазулар жазылуынан көрінеді. Олардан басқа жануарлар бейнесі, гүлді өрнектер, геометриялық, өсімдік тәріздес өрнектер салынған және зодиак белгілері де кездеседі. Кейбір монеталарда жазулар сақталмаған.

2019 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде музей-қорыққоры 121 мыс тиынмен, 1 күміс тиынмен толықты. Дирхемдердің бедерлерінен XIV ғасырға тиесілі Хорезм, Сарай, Гүлстан қалаларында соғылған тиындар екені анықталды. Олар Жәнібек ханның соғылымы боп табылады.

2020 жылы музей-қорық маманы Түркістан қаласындағы “Әзірет Сұлтан» музей-қорығында болып, тиын тазалау бойынша тәжірибе алмасты. Нәтижесінде музей-қорықтың қорындағы 50 мыс тиын тазаланып, Ресей ғалымдарына оқуға жіберілді.

«Сарайшық» музей-қорығы Махамбет аудандық әкімдігімен бірлесе екі жыл қатарынан облыстық суретшілер мен қолөнершілер көрмесін өткізді. Бұл көрмелер Сарайшық қаласының тарихына қатысты: «Ортағасырлық Сарайшық: Қазақ елінің астанасы» және «Сарайшық: Тарихқа тұнған туған өлке» тақырыбында өткізілді. Байқауға кәсіби суретшілер мен қолөнершілер қатысқан. Сарайшық тарихын бейнелеген әртүрлі жанрдағы бұл туындылар көрме сәнін келтіріп, тарихқа деген, сурет өнеріне деген жаңаша көзқарас қалыптастырды. Биылғы жылы байқауда қолөнер туындыларына арқау болған Сарайшық аңыздарын көрермендер өте жылы қабылдады. «Көшпендінің сандығы», «Киелі ағаш» сынды туындылар күрделі орындалу шеберлігімен жұртты таң қалдырды. Жүлделі орынға ие болған «Сарайшық сазы» картинасы сан ғасырлық тарихы бар Сарайшықтың тылсым сырын шертеді. Осы көрмелер нәтижесінде Сарайшықтың көркем сурет және бейнелеу өнері коллекциясы жасақталды, музей қорына сурет 15 және 5 қолөнер туындысы қабылданды. Қазіргі таңда олар музей экспозициясына шығарылып, халық назарына ұсынылып жүр.

Сарайшық қаласының тарихынан сыр шертер әр жәдігер «Сарайшық» музей-қорығы келушілеріне қызықты болары сөзсіз. Өкінішке орай, қала тарихына қатысты көптеген құнды жәдігерлер музей-қорықтан тыс жерлерде сақталуда. Олардың кейбірі республикадағы басқа музейлерге әкетілсе, ал енді бірі шетелдегі музейлер қорында жатыр.

Мысалы, археолог Николай Константинович Арзютов (1899-1942 ж.) Саратов музейінің тапсырмасы бойынша 1937 жылы қыркүйек айында Сарайшықта қазба жүргізеді. Н.Арзютов «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 году на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» атты ғылыми есебінде Сарайшықтағы шіркеу қызметкері Лоскутовтың «Осенью прошлого года, оправляя кладбищенский ров, рабочие вырыли глиняный сосуд и шар из серого мрамора по виду...» деген хат хабарын көрсете келе, бұл жәдігерлердің қазір Чкаловск (қазіргі Орынбор) облыстық музейінде орналасқанын жазады [12].

1973 жылы Сарайшық қаласы орнында, өзен жағалауындағы мәдени қабаттарға зерттеу жүргізген Л.Л.Галкин «Советская археология» газетінде 1978 жылы жариялаған «Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика» мақаласында тастан жасалған қалып жөнінде жазады. Ені 54, ұзындығы 45, биіктігі 28 мм қалып Сарайшықта жасалған деп мәлімдейді [3, 161 бет]. Бұған дейін де осындай қалыптар табылған және олар көп жағдайда Орта Азиялық мәдениетке тән болды. Қазіргі таңда бұл қалып Алматы қаласындағы Археология музейінде орналасқан. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің қызметкері Х.А.Айтқұл өзінің мақаласында Орталық музей қорындағы ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлер туралы жазады. Ерекшелігі ол түрлі-түсті (қара, көк, көк, жасыл, сары, қызыл, көздері бар) тастан, шыны моншақтардан және ортасында дақталған карнельден жасалған тұмардан тұратын алқа мен қыштан жасалған бұйымдардан XIII-XIV ғ. қыш дөңгелегінде жасалынған тиын сауытты (диаметрі 7 см, биіктігі

6,5 см, түбінің диаметрі 4,3 см) жазады. Денесі сфералық пішінді, түбі тегіс, жоғарғы бөлігінде бүйірінде ойық бар деп сипаттайды [13].

Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінде Сарайшықтың 100-ден астам жәдігерлері сақталған [7]. Бұл жәдігерлердің ішіндегі ең құнды дүниелердің қатарында Сарайшықтан 1909 жылы табылған үлкен хұм ыдысты айтуға болады. Орал казак әскерінің атаманы, генерал Н.Дубасов Ресей Императорлық Археологиялық Қоғамының Шығыс бөлімшесіне осы ыдыстың сипаттамасы мен суретін жолдай отырып, оның Сарайшық бекінісінен табылғандығын, 24 дана сынықтан тұратындығын және ыдыстың бүйірінде араб-парсы тілінде жазылған жазу бар екенін хабарлайды [7]. Қазіргі таңда Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінде тұрған бұл құмыраның бүйіріне:

«Адам көркі - жүз, бұл жүз көркі - көз

Ауыз көркі - тіл, бұл тіл көркі - сөз.

Тағы көрік кісіге білім мен өнер,

Жанын құрбан етер білім үшін ер» деген сөздер жазылған.

Бұл ХІ ғасырда өмір сүрген философ, ақын, ағартушы Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанындағы шумақтармен мағыналас, бірдей деуге болады. Мұның өзі ортағасырлық Сарайшық тұрғындарының мәдениеті жоғары, жан-жақты білімді, өте сауатты болғанына дәлел бола алады.

2014 жылы олар 14 дана жәдігерді Нұр-Сұлтан қаласындағы ҚР Ұлттық музейіне тапсырған. Бұл жәдігерлер республикалық және шетелдік музейлерде тұрып, Сарайшықты насихаттауға қызмет атқарса да, олар «Сарайшық» музей-қорығына қайтарылса жөн болар еді. Өйткені тарихи өркениетте және ғылыми методология қағидатында өркениеттік белгі оқиғаның өткен жерінде болуы маңызды.

Қорытынды

Музей жәдігерлерін тарихи дереккөз ретінде қорларда қалыптасуына тарихи үдерістердің ықпалы бар. Музей қорларының мазмұнына, саны мен сапасына, қор жинау бағыттарына ерекше мән беру қажет. Өйткені болашақ ұрпақтың еншісіне түпнұсқалық сипатта, тарихи-мәдени мұра ретінде қалдыру мүмкіндігін арттырады.

Музей қоғам мүддесіне қызмет ететін мекеме болғандықтан, музей қорындағы жәдігерлерге қолжетімділік болу керек.

Сарайшықтың сақталған жәдігерлері – көркем керамика, мифологиялық бейнелері бар қапсырмалар, әшекейлер, теңгелер т.б. болсын бәрі де біздің ата-бабаларымыздың аса бай рухани әлемін көрсетеді, біз әлі танып үлгірмеген сол бір дәуірдің дерегін сыйлайды. Сондықтан құнды жәдігерлерімізді зерттеп-зерделеп, көпшілік назарына ұсыну музейдің негізгі мақсаты боп қала беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Saraichik. Сарайчик. Алматы: ОФ «Берел». 2001. б.320
- 2 Ғизатов Ж. Ұлы даланың қасиетті күмбезі. Алматы : 2009. б.287
- 3 Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер/ Құр. Жұмабаева Ж., Кипиев М. //Ғыл.ред. Ж.К.Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. б.224
- 4 Мұқтар Ә., Диярова Ж. Сарайшық музей-қорығы тарихы. Алматы: «Арыс» баспасы. 2019. б.192
- 5 Сарайшық музей-қорығы қоры. Музей заттарын тұрақты немесе уақытша пайдалануға қабылдау-тапсыру актілері. №3. 1999. 1 п.
- 6 Сарайшық музей-қорығы есебі, Сарайшық. 2020. б.139
- 7 Сарайшық музей-қорығы қоры. Қор құжаттары

8 Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Керамика Сарайчика. Ceramics of Saraichik hillfort. Алматы. 2008. 6.264

9 Ақымбек Е. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер // <http://nbilib.library.kz/elib/library.kz/journal/АҚҰМБЕК.....20113....pdf>.

10 Сағынбаева О. Ортағасырлық Сарайшық жәдігерлері. «Жошы ұлысы және Сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Мұқтар Ә., Қанай Ө. Алматы. 2019. 6.439

11 Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. Монеты Сарайчика. Алматы. 2006. 6.184

12 Ахметова Ұ., Сарсенбаев Е. Н.К.Арзютов - Ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеуші // http://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz.

13 Айтқұл Х. Средневековый Сарайчик (по материалам археологического фонда ЦГМ РК). «Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы (8 қараша 2017 жыл) / Жалпы редакцияны басқарған Қайырғалиева Г.Қ. Атырау: Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы. 2017. 6.202.

ЭКСПОНАТЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙШЫКА КАК ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

В статье рассмотрена история формирования научной фондовой коллекции музея-заповедника "Сарайшык" и дана характеристика уникальных экспонатов, хранящихся в фондах музея-заповедника "Сарайшык".

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан - один из наиболее посещаемых туристами очагов культуры Атырауской области.

Коллекция экспонатов музея-заповедника "Сарайшык" охватывает материальное и духовное наследие Казахстана.

В настоящее время фонд музея-заповедника насчитывает более 4000 экспонатов. Многие из них являются бесценными ценностями истории и культуры Казахстана.

Проанализировав основные этапы организации классификации коллекции, авторы выделили два основных пути ее формирования. Первый и основной путь - пополнение коллекции за счет артефактов, найденных в результате археологических раскопок. Археологические раскопки на месте средневекового города Сарайшык и другие раскопочно-разведочные экспедиции областного масштаба. Второй способ - за счет акции «Дар музею» с принятием количества экспонатов от простых граждан и получения копий экспонатов из иностранных государств. Особенность статьи также в том, что она повествует о экспонатах, вывезенные в другие музеи республики и за рубеж, а также в предоставлении информации о них.

Эта статья представляет интерес как для полноценного исследователя, так и для всех, кто интересуется историей Сарайшыка.

Ключевые слова: Сарайшык, экспонаты, музей-заповедник, история, археология, фонд, коллекция.

EXHIBITS OF MEDIEVAL SARAISHYK AS HISTORICAL SOURCES

The article considers the history of the formation of the scientific stock collection of the Saraishyq Museum-Reserve and describes the unique exhibits stored in the funds of the Saraishyq Museum-Reserve.

The State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq" of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan is one of the most visited cultural centers of the Atyrau region by tourists.

The collection of exhibits of the Saraishyq Museum-Reserve covers the material and spiritual heritage of Kazakhstan.

Currently, the fund of the museum-reserve has more than 4,000 exhibits. Many of them are priceless values of the history and culture of Kazakhstan.

After analyzing the main stages of organizing the classification of the collection, the authors identified two main ways of its formation. The first and main way is to replenish the collection at the expense of artifacts found as a result of archaeological excavations. Archaeological excavations at the site of the medieval city of Saraishyq and other excavation and exploration expeditions of the regional scale. The second method is through the "Gift to the Museum" campaign with the acceptance of the number of exhibits from ordinary citizens and receiving copies of exhibits from foreign countries.

The peculiarity of the article is also that it tells about the exhibits taken to other museums of the republic and abroad, as well as in providing information about them.

This article is of interest both for a full-fledged researcher and for anyone interested in the history of Saraishyq.

Key words: Sarayshyq, exhibits, Museum-Reserve, history, archeology, fund, collection.

References

- 1 Tasmağambetov İ., Samaşev Z. Saraişyq. Saraichik. Saraichik. Almaty: OF «Berel». 2001. b.320
- 2 Ğizatov J. Üly dalanyñ qasietti kümbezi. Almaty : 2009. b.287
- 3 Saraişyq – babalar mürasy. Saraişyq qalaşyğynyñ tarihy turaly derekközder/ Qür. Jūmabaeva J., Kipiev M. // Ğyl.red. J.K.Jūmabaeva. – Atyrau: «Ağatai» baspasy, 2015. b.224
- 4 Mūqtar Ä., Diarova J. Saraişyq muzei-qoryğy tarihy. Almaty: «Arys» baspasy. 2019. b.192
- 5 Saraişyq muzei-qoryğy qory. Muzei zattaryn tūraqty nemese uaqytşa paidalanuğa qabyldau-tapsru aktileri. №3. 1999. 1 p.
- 6 Saraişyq muzei-qoryğy esebı, Saraişyq. 2020. b.139
- 7 Saraişyq muzei-qoryğy qory. Qor qūjattary
- 8 Samaşev Z., Kuznesova O., Plahov V. Saraişyqtyñ qyş būiymdary. Keramika Saraichika. Ceramics of Saraichik hillfort. Almaty. 2008. b.264
- 9 Aqymbek E. Ortağasyrlyq Aqtöbe qalasynan tabylğan synapközeler // <http://nlib.library.kz/elib/library.kz/journal/AKYMBEK.....20113....pdf>.
- 10 Sağynbaeva O. Ortağasyrlyq Saraişyq jädigerleri. «Joşy ũlysy jāne Saraişyq - qazaq memlekettılıgınıñ bastauynda» Halyqaralyq ğylymi-tājiribelik konferensiasynyñ materialdary (10 qazan, 2019 jyl) / Jalpy redaksiasyn basqarğan Mūqtar Ä., Qanai Ö. Almaty. 2019. b.439
- 11 Samaşev Z., Burnaşeva R., Bazylhan N., Plahov V. Saraişyq tiyndary. Monety Saraichika. Almaty. 2006.b.184
- 12 Ahmetova Ū., Sarsenbaev E. N.K.Arzütoŵ - Ortağasyrlyq Saraişyq qalasyn zertteuşı// [http:// library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz](http://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz).
- 13 Aitqūl H. Srednevekovyi Saraichik (po materialam arheologicheskogo fonda SGM RK). «İbn Battutanyñ Ūly Jibek joly men saiahaty: mādeniетter arasyndağy diologty alğa bastyrū» halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensianyñ baiandamalar jinağy (8 qaraşa 2017 jyl) / Jalpy redaksiany basqarğan Qaiyrğalieva G.Q. Atyrau: H.Dosmūhamedov atyndağy Atyrau memlekettik universitetiniñ baspasy. 2017. b.202.

Information about the authors:

Abilseit Mukhtar, Doctor of historical Sciences, Professor, Director of the "Sarayshyq" State historical and cultural Museum-reserve Republic of Kazakhstan, Atyrau, 060011 E-mail: mukhtar64@mail.ru, ORCID 0000-0002-8353-0220

Zhanar Diyarova, Master Scientific secretary of the "Sarayshyq" State Historical and Cultural Museum-Reserve, Republic of Kazakhstan, Atyrau, Makhambet district, Sarayshyk village, 060707, E-mail: i-sunshine@bk.ru, ORCID 0000-0002-9561-0586